

Василь Басараба

Священний скарб

Слово про рідну мову

Видавництво
"Волинські обереги"

2018

УДК 84(4Укр)6
Б 27

В авторській редакції

Басараба В.

Б 27 **Священний скарб. Слово про рідну мову \ Василь Басараба.** – Рівне : Волин. обереги, 2018. – 56 с.

ISBN 978-966-416-551-5

Публіцистичний нарис «Священний скарб» – про витоки української мови, її величну і трагічну долю протягом багатьох віків, її багатство і красу, роль і значення у житті нашого народу, в боротьбі за збереження свого духу, своєї сутності у світі. Це роздуми про сучасний стан мови, утвердження її державного статусу, піднесення духовності суспільства, нашої національної і людської гідності.

УДК 84(4Укр)6

ISBN 978-966-416-551-5

© Басараба В., 2018

© "Волинські обереги", 2018

Від автора

Протягом віків українська мова зазнавала багатьох утисків і заборон з боку апологетів великодержавного шовінізму, носіїв імперської ідеології. Нині в незалежній Україні наша мова набула статусу державної. Але і досі не припиняються шалені спроби шовіністів і яничар витіснити її на другий план, ширяться намагання зробити російську мову другою державною або офіційною. І ці потуги не минають безслідно. Бачимо тотальне засилля в інформаційному просторі України російськомовної преси, книжки, телепередач, кінофільмів. Знову і знову здійснюється суцільний лемент про права людини на «родной язык», але оті крикуни (здебільшого перевертні з українськими прізвищами) при цьому «скромно» замовчують права українців на рідну мову у рідній хаті, яку русифікатори усіх мастей викорінювали на українських просторах протягом століть.

Ці історико-публіцистичні нотатки писалися наприкінці дев'яностих років, у перше десятиліття нашої незалежності. Вони публікувалися в обласній пресі, повністю були надруковані у журналі «Погорина».

Відтоді минуло майже двадцять років, але помітних змін не сталося. Ще й досі з телеекранів, у різноманітних шоу, у прямих ефірах під час виступів ведучих і глядачів домінує російська мова. На жаль, чимало наших співгромадян вва-

жають ледь не героїзмом і доблестю переходити в побуті, у спілкуванні з рідної мови на «общепонятний язик». Навіть тоді, коли це звучить карикатурно і кумедно.

Правда, серед позитивних перемін варто відзначити те, що нарешті народні депутати – хто добровільно, хто під тиском патріотичних сил – стовідсотково під час пленарних засідань в українському парламенті заговорили українською мовою.

Та все ж проблем у суспільстві у мовному питанні не убває. Хамовите волення шовіністів про права «рускоязычних» не затихає і не затухає. Брутально зросійщені протягом століть південь і схід України стали об'єктом російської агресії. Навіть анексію українського Криму і війну на Донбасі російська імперія виправдовує «турботою» про права російськомовних і утвердженням «русского міра». Але українці рішуче заявили агресору: «Ніякий ваш «язик» і ваш «мір» не варті жодної краплі крові, проливої в цій несправедній війні!».

Публіцистичний нарис «Священний скарб» – про витоки української мови, її величну і трагічну долю протягом багатьох віків, її багатство і красу, роль і значення у житті нашого народу, в боротьбі за збереження свого духу, своєї сутності у світі. Це роздуми про сучасний стан мови, утвердження її державного статусу, піднесення духовності суспільства, нашої національної і людської гідності.

Джерельні глибини

Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог. Так сказано у Святому Письмі.

Слово – як Світло, що його дав Всевишній людині.

Хто з нас, нині сущих, може сказати, відколи і звідки бере початок його рід? Скільки поколінь перейшло у просторі і часі, пронесло у собі з минулого у майбутнє оте Вічне, те, що не вмирає? Ця спадщина, цей священний скарб – з віків, з тисячоліть, і він буде у нові часи, у днях прийдешніх.

Хто скаже сьогодні, де починається наш етнос, наш народ, з яких століть чи тисячоліть пролягає його шлях? Але ми знаємо, що найбільша святиня народу – це Слово. Саме у мові сконденсовано пам'ять поколінь, збережено сутність мільйонів і мільйонів тих, що жили на цій землі у прадавні і давні, і недавні часи.

Народження мови, як і народження народу – одна з найбільших таємниць буття. І її нам не розгадати, не досягнути, оскільки надто коротким є людське життя у безмежжі часу. Нам дано бачити тільки до обр'ю, а що там, за небокраєм, ми можемо лише уявити собі. Ми згадуємо своє життя тільки з дитинства, та й то не з перших років, згадуємо якісь окремі миті, епізоди, фрагменти. Але ми не можемо відтворити в пам'яті широку панораму прожитих літ, відтворити у хронологічній послідовності, відновити і повторити все розмаїття подій, обставин, думок, переживань... А що ми можемо сказати про життя наших батьків, дідів, прадідів, їх юність, дитинство?

Так і про дитинство та юність нашого народу майже нічого не знаємо ми. Про витоки нашої мови. Бо народ народився із Словом на вустах. Словом, яке дарував йому Всевишній...

Ще зовсім недавно нас вчили у школах і навіть у вузах, що український народ і українська мова беруть початок десь

із XIV століття. Що до цього ми «лежали» у спільній колисці, як близнята. Росіяни (обов'язково називалися першими), українці і білоруси. А та колиска називалася Київська Русь, а Київ був матір'ю «городов русских».

Відомо, що шовіністична імперська наука заперечувала саме існування української мови. Псевдовчені намагалися довести, що вона – це діалект російської, що нею спілкуються лише неосвічені, «темні» верстви населення. А насправді самі вони були темними, зашорено дивилися на світ. Інакше і не могло бути, бо обслуговували вони імперську ідею, захищали великодержавницькі інтереси.

Царський валуєвський «циркуляр» про заборону української мови в Росії, який вийшов 1863 року, проголошував, що «никакого малороссийского языка не было, нет и не может быть». Через тринадцять років царат видав ще жорстокіший Емський указ про заборону української мови і книжок.

Але, попри всі псевдонаукові теорії, таємні заборони, українська мова жила і нуртувала, як оте джерело, над яким не владні ніякі морози, бо не в силі скувати його. Не можна заперечити чи заборонити того, що існує як об'єктивна реальність, як дійсність, як явище духовного життя. Якби мови «не было, нет и не может быть», то не виникала б потреба її переслідувати.

Жива народна мова ще з дохристиянських часів з покоління у покоління передавалася з уст в уста у легендах, переказах, обрядовій поезії, билинах, прислів'ях, приказках, піснях. Григорій Сковорода у 1758 році писав: «Ся пісня єсть із древніх малоросійських і єсть милая ікона, творяща весну... Наша пісня майже зовсім селянська і проста, написана просто-народною мовою, але я сміливо заявляю, що при своїй простонародності і простоті вона щира, чиста і безпосередня».

Це вже в наступному столітті жива народна мова ввійде у писемну літературу. Від І. Котляревського, Г. Квітки-

Основ'яненка, а найбільше – від Т. Шевченка. Мовних проблем торкався і сам автор «Кобзаря». Він писав: «... на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди».

Самобутність української мови, її давні історичні корені, її багатство, її невичерпна життєва сила. Цього не могли не усвідомлювати видатні діячі української культури. Так, І. Срезневський наголошував, що українська мова – «одна з найбагатших слов'янських мов», що вона «може вже дорівнятися до мов, вироблених гнучкістю і багатством синтаксичним – мова поетична, музикальна, живописна». У тому ж 1834 році А. Метлинський писав: «... для висловлення всякої емоції, всякого чуття південнорус має багату рідну мову свою. Чи закипить у ньому гнів, чи охопить його журба, чи ніжність розм'якшить серце його, чи буде він у веселому жартівливому гуморі – для всього має багату рідну мову свою... все може висловити цією мовою».

Доречно навести тут і висловлювання тих діячів російської культури, які об'єктивно дивилися на світ, намагалися правдиво відображати життєві реалії. У 1841 році В. Белінський писав:

«Не тільки в барвах поезії і в манері викладу, але в дусі богатырської відваги не можна не помітити чогось спільного між «Словом о полку Ігоревім» і козацькими малоросійськими піснями».

Про спорідненість "Слова" з українською народною творчістю стверджував і відомий російський філолог Ф. Буслаєв. Отже, в час написання цієї видатної пам'ятки нашої давньої літератури жива народна мова мала значний вплив на тодішню книжку.

"Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже непотрібні стали поблажливі відгуки якихось французьких чи німецьких

критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявити власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література також не потребує нічиєї ласки. Та й крім Шевченка пишуть тепер малоруською мовою люди, які були б не останніми письменниками в літературі навіть багатшій, ніж великоруська". Ці слова належать М. Чернишевському.

А ось що сказав з цього приводу М. Добролюбов:

"...само собою розуміється, що ніхто не відмовить малоруському, як і всякому іншому, народові в праві і здатності говорити своєю мовою про предмети своїх потреб, прагнень і спогадів; ніхто не відмовиться визнати народну поезію Малоросії. І от до цієї поезії треба залічити вірші Шевченка. Він – поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати у себе".

Ще донедавна не велено було говорити про великий вплив української мови і наших книг на творення російської мови та літератури. Хоча було відомо, що Ломоносов вчився по граматиці Мелетія Смотрицького і вивчав напам'ять "Псалтир", перекладений на вірші Симеона Полоцького. У першій половині XVIII століття у Москву потоком йшли книги з України, і кращими проповідниками там були українці. Вони, як зазначав М. Костомаров, "хоча намагались писати по-російськи, себто по-словенськи, та не могли не вносити в свої твори елементів рідного слова".

Тож у яких віках, в яких глибинах часу народжена наша мова? Правда історії переконує нас у тому, що було це в епоху досить віддалену, ще дохристиянську. Це доводив польський і російський філолог, який жив у Одесі, Михайло Красуський. У своїй статті "Древность малороссийского языка" він писав: "Занимаясь долгое время сравнением арийских языков, я пришел в убеждение, что малороссийский язык не только старше всех славянских, не исключая так называемого

старославянського, но и санскритского, греческого, латинского и прочих арийских".

Праця М. Красуського була опублікована 1880 року в Одесі мізерним тиражем. Вона не залишилась непоміченою фахівцями, однак масовий освічений читач і досі не відає про її унікальні результати. У наш час розвідка мовою оригіналу опублікована у науково-популярному журналі "Індо-Європа" у 1991 році. Упорядник публікації В. Довгич у вступному слові зазначив: "Безперечно, раніше до проблеми впритул підходили М. Максимович, П. Лукашевич, М. Драгоманов, який читав у Київському університеті історію Сходу... А проте розв'язати її змогла лише людина з колосальним знанням орієнтальних і європейських мов. Закладений у заголовок парадокс М. Красуський вирішив блискуче, і не спростували його навіть випробуванним методом замовчування".

Звісно, працю М. Красуського необхідно читати неквапом і вдумливо. Докази, історичні та мовознавчі, які визначають вік нашої мови, досить аргументовані. Навести їх повністю не маємо можливості. Але наведемо одну цитату:

"В заключение я должен сознаться, что в столь беглом извлечении из моего сравнительного труда я не имел претензий, а даже возможности исчерпать вопрос о происхождении арийских языков, но тем не менее все сказанное мною, кажется, не позволяет усомниться в том, что как малороссийский, так и русский (преимущественно народный) языки развились самостоятельно, без помощи так называемого старославянского, еще в доисторическое время, и что первый из них, господствуя в центре славянского мира, наименее между всеми старыми и новыми арийскими подвергся искажению. Что же касается доказательств, основанных на истории, то и летопись нас учит, что св. Кирилл нашел уже в Корсуни псалтырь и евангелию, русски писмены писано, и человека обриту, глаголюще тою бесидю".

Вік нашої мови бере свій початок задовго до чотирнадцятого століття. Учені доводять, що давньоукраїнське письмо зі своєрідною системою позначок існувало з другого століття до нашої ери. Наведемо тут висловлювання двох видатних мовознавців. Л. Булаховський заявляв: "Виникнення української живої (розмовної) мови... стосується віддаленого від нас часу, у темі віків захованих відносин мов і племен". А М. Марр сказав категоричніше: "Пережиток полісемантизму характеризує українську мову щаблем розвитку більш архаїчним, ніж інші індоевропейські мови".

Як ми переконуємося, погляди М. Красуського і М. Марра тут збігаються...

Доречно навести тут слова нашого сучасника, педагога В. Сухомлинського: "Мова – то цілюще народне джерело, і хто не припаде до нього вустами, той сам всихає від спраги".

Так, мова – джерельні глибини, до яких схиляємося, щоб зачерпнути життєвої снаги, і бачимо свої очі, бачимо себе на тлі вічного неба із сонцем у zenіті.

У тумані тисячоліть

Дивитися у минуле, наче в дзеркало, – справа даремна і безперспективна. Не побачити себе так у днях далеких, у тих миттєвостях, які закарбувалися у пам'яті і повертаються у спогадах. Побачиш себе лише у сьогодні, у сучасну мить, яка теж невблаганно минає. Дивитися у минуле – це озиратися назад, у перейдені далі, туди, аж за обрій. Там не все проглядається, але і не все загубилося у тумані часу.

Ще донедавна і давні, і ближчі до нас літописці витоки історії нашого етносу відносили заледве до початку нашої ери. Про це оповідається у «Повісті минулих літ» Нестора: «звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». З літопису ми дізнаємося про те, як апостол Андрій сказав своїм учням на Дніпровому

березі: *«Бачите ви гори сі? Так от на сих горах возсіяє благодать Божя, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог».* Далі Нестор пише: *«і зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І поклонившись Богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору».*

Далі у «Повісті минулих літ» наводиться легенда про трьох братів – Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь, про заснування Києва. Вже для самого Нестора той час був далекою минувшиною, а постать Кия невідомою. Про це він відверто каже: *«Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді біля Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо (щоправда, до якого), а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од (того) цесаря, – «котрого я не знаю (як не знаю) і при котрім він цесарі приходив (туди)».*

Нестор не міг знати всього, що губилося у далеких віках. Адже від Кия і до часу написання «Повісті минулих літ» минуло принаймні півтисячі років. Не міг київський Літописець відати того, що писали про нашу землю і народи, які населяли її, римські, готські та візантійські історики.

Нині ми знаємо набагато більше про літа минулі. Історична наука, археологічні відкриття значно розширили видимий простір нашого минулого у далеч тисячоліть. В останній час у нас видана чимала кількість наукових праць з питань етногенезу українців. Раніше, звісно, вони не могли побачити світу з огляду на ідеологічні табу, в догоду теорії про походження українського народу із спільної давньоруської колиски і народження його ледве не у чотирнадцятому столітті.

Логіки у тій теорії не було ніякої. Правди не було жодної. Корені нашого етносу сягають аж ген-ген за ті часи, коли Нестор роздумував, «як «Руська земля постала». І незаперечним доказом того є якраз українська мова. Посудіть самі. Ще за часів Давньої Русі частина західних земель була загарбана угорцями і поляками, після монголо-татарського нашествия Київ і східні та центральні території колись єдиної держави потрапили у литовську залежність. Так тривало багато віків, українці, як народ, перебували у складі різних держав. Але мова у всіх була одна, і зберігалася вона у легендах, казках, переказах, піснях, прислів'ях. Наші предки свято берегли традиції своїх батьків, передавали їх у спадок нащадкам. Тому нині і закарпатці, і слобожани, і наддніпрянці, і галичани відразу зрозуміють одне одного, хоча їх діди-прадіди ніколи не спілкувалися між собою, жодного разу не зустрічалися.

Народ беріг мову у пісні, передавав її з уст в уста від покоління до покоління. А мова зберегла той народ, не зважаючи на гніт різних чужинців, у тому ж числі і чужомовний гніт.

Все ж ніхто не може заперечити, що значна частина населення за такий тривалий час була асимільована. Піддавалися впливу чужої культури, мови передусім ті, кому вдавалося здобути освіту і посісти вище соціальне становище. Так тисячі і тисячі дітей батьків-українців ставали поляками, угорцями, румунами, австрійцями, росіянами. Але наскільки мав бути великим той народ і могутньою та мова, щоб втриматися в тих умовах, не зникнути з карти світу назавсім.

Це ще раз переконує з тому, що мають слушність ті історики, які витoki нашого етносу відносять не на початок нашої ери, а в часи ще дохристиянські. Для цього існує чимало доказів. І вони у першу чергу в нашому багатющому фольклорі. Давно доведено і всім відомо, що наші колядки,

щедривки, веснянки виникли ще задовго до запровадження християнства на Русі, що писанки і вишиванки своїм орнаментом теж сягають у далекі тисячоліття.

Підтвердження цьому знаходимо у Трипільській культурі, яку відкрив на території України археолог Вікентій Хвойка. Дослідження цього вченого підтверджують, що на нашій землі п'ять тисячоліть тому жили хліборобські племена, які першими приручили коня, винайшли колесо і плуг, підкорили вогонь, окультурили злаки. Трипільці будували житла, на які схожа традиційна біла українська хата. Вони ж освоїли мистецтво «мальованої кераміки». Складні орнаменти яскравими барвами покривали хати зовні і всередині, цими символічними малюнками розписувалися речі домашнього вжитку, горщики, глиняні фігурки.

Трипільці жили у злагоді з природою, обожнювали її. Вони створили свої вірування, свою систему розуміння буття, свій духовний світ. Таке високоорганізоване суспільство не могло існувати без мови не просто як засобу спілкування, а облаштування духовного життя. Тому й говорять дослідники про першу у світі «трипільську» абетку.

Чимало вчених нині підтримує відому наукову концепцію про те, що Оріана – Україна є праматір'ю всіх індоєвропейських народів, а давня українська мова (санскрит) – основою, першоджерелом усіх індоєвропейських мов. Так, сучасний письменник, літературознавець і лінгвіст, краєзнавець і етнограф Сергій Плачинда у вступі до виданого ним «Словника давньоукраїнської міфології» пише: *«Українська міфологія – найстародавніша в світі. Вона стала основою для всіх індоєвропейських міфологій точнісінько так, як стародавня українська мова – санскрит – стала праматір'ю всіх індоєвропейських мов».*

У «Словнику» С. Плачинда дає таке визначення нашої землі у далекі часи: *«Оріана – першоназва стародавньої*

України. Країна Оріїв. Як державне утворення започаткувалося на Прикарпатті в V тисячолітті до н. е. Територія О. поступово розширилася до Дніпра, етнічні ознаки розвинулися в трипільській культурі».

Але повернімося з часів прадавніх у перші століття нової ери, коли ще до того, як у світі постала могутня Русь із центром у Києві, на українських територіях існувала інша держава наших предків-антів. У «Словнику» пояснюється: *«Анти – об'єднання давньоукраїнських племен, що в III–VIII ст. н. е. утворило могутню, стабільну і першу в історії українського народу об'єднану Українську державу, яку арабські мандрівники називали Оратанією (Артанією, Ратанією). Період Антської держави (Антії–України) археологи пов'язують з розвитком Черняхівської культури, тобто з розквітом стародавньої української етнокультури. Зокрема, за часів Антії–України великого розквіту набула українська писемність («буквиця», «Іванове письмо»)».*

На жаль, час не зберіг нам писемних пам'яток тих епох. Якщо і донині археологи знаходять на просторах України трипільські гончарні вироби, статуетки, скіфські золоті прикраси, давньоруські металеві та кам'яні витвори людських рук, то прадавніх букв, слів, записів годі шукати у глибинних пластах нашої землі. Хоча все ж окремі знахідки є. Та про це трохи згодом.

Багато хто з дослідників піддає сумніву те, що і трипільці, і скіфи, і гуни, і анти, і русичі були нашими далекими предками, давніми українцями. Приписують одним з них тюркське, іншим – норманське походження, називають просто слов'янами, аби тільки не наректи прямими попередниками сучасних українців. Але усі ці заперечення не мають під собою серйозного ґрунту. Адже слухним є запитання: а де міг узятися такий великий народ на такій великій території, якщо він нізвідки не прийшов і нікуди не

йшов з цієї землі? Чому не можуть бути спорідненими трипільці чи скіфи-орачі з тими, хто сьогодні таким же зерном засіває родючі чорноземи на широких просторах з обох боків Дніпра? Схожими і зовні, і своїм світосприйняттям, і світовідчуттям, способом мислення, своїм духом. А отже і мовою, словом, яке передається з уст в уста, від покоління до покоління.

Ким і яким був Кий?

Так, у тумані тисячоліть багато чого не побачити нам сьогодні. Але всі, кого цікавить давня і недавня історія, хто припадає до джерел нашої культури, мови, знають нині більше про початки Руської землі і про Кия, ніж повідав нам Нестор у "Повісті минулих літ". На давні часи нашого краю, на життя далеких предків проливають світло свідчення античних істориків, а також новочасні знахідки і наукові відкриття.

Ще до недавнього часу вважалося, що першим нашим літописом була "Повість" Нестора. Але в середині двадцятого сторіччя стало відомо про існування давнішої писемної пам'ятки, яка отримала назву "Велесова книга". Вперше фрагменти цієї пам'ятки були опубліковані в американському російськомовному журналі "Жар-птица" у 1957–1959 роках. До друку їх підготував Юрій Миролюбов.

Коротко згадаємо історію виявлення цієї пам'ятки. Вона була знайдена 1919 року полковником Алі Ізенбеком у розгромленій поміщицькій садибі Великий Бурлук на Харківщині. Текст був надряпаний чи випалений на березових (за іншими даними, дубових) дощечках розміром 38 на 22 сантиметри, товщиною до сантиметра, які були нанизані на ремінець. Знахідка потрапила за кордон, де емігрант з України Ю. Миролюбов і ознайомився з дощечками Ізенбека у 1925 році у Брюсселі.

У 1968 і 1970 роках завдяки Миколі Скрипнику (Голландія) з'явилися і українські публікації "Велесової книги" у видавництві "Млин" і на сторінках "Календаря канадійського фермера". Повний автентичний текст "Велесової книги" був зібраний і опублікований у 1972 і 1975 роках.

Вперше в нашій країні з текстом найдавнішого літопису ознайомив читача журнал "Дніпро" у 1990 році. У 1995 році "Велесова книга" вийшла у світ у Києві окремим виданням. Книга має підзаголовок "Скрижалі буття українського народу. I тис. до нової доби – I тис. нової доби".

Перекладач і дослідник Борис Яценко в передньому слові зазначає: "Явлення "Велесової книги" з небуття – живе свідчення невмирущості, незнищенності українського народу. 1500 років тому, коли творилася ця історико-релігійна пам'ятка, наші пращури в страшному напруженні відстоювали свої духовні надбання, самобутність, виборювали право на вільне життя. Щезали їхні вороги – етноси, які здавалися непереможними, йшли в небуття могутні імперії, що топтали, шматували, нівечили наш народ, а він знову й знову піднімався і відтворював свою генетичну потужність, це і відобразила "Велесова книга".

Цій пам'ятці нині присвячено вже немало досліджень у пресі та в окремих виданнях. Посилається на "Велесову книгу" Едуард Ігнатович у своїй праці "Україна – terra incognita". Цей автор висуває нову концепцію доісторичної України, переконливо доводить, що в V столітті, тобто в часи Кия, вже існували такі поняття, як Україна і українці.

До речі, "Велесовій книзі" присвячена брошура "Що було до Русі?" нашого земляка Валентина Дем'янова, яка вийшла у видавництві "Азалія" Рівненської організації Спільки письменників України у 1994 році.

Отже, Кий жив у п'ятому столітті, в часи, коли чужоземні автори наших предків називали то скіфами, то

гунами, то антами, а вони самі себе визнавали русами. У "Велесовій книзі" про це згадується багато разів, як ось у цьому уривку:

*А ми відійшли від гір Карпатських до Кия
і там зустріли ворожість злих народів.
І співаємо – адже ми руси – про славні дні ці,
і маємо співи ті од отців наших
про красне життя в степах і про славу отців.*

Нестор у "Повісті" пише, що не знає, до якого цесаря ходив Кий. Відомий російський історик В. Тредіаковський твердив, що Кий ходив на Константинополь у 425 році за імператора Феодосія і обґрунтовував свою думку тим, що, за грецькими джерелами, саме цього року скіфи перейшли Дунай, а Кий як слов'янин є скіфського роду. Справді, ще у 388 році римський імператор Феодосій за допомогою гунських воїнів переміг претендента на престол Максима. Як підкреслює Е. Ігнатович, немає нічого дивного у тому, що гунни допомогли зійти на престол християнському імператору. Бо у цей час вони вже самі були християнами. Відомий християнський богослов Іоан Златоуст (приблизно 347–407 рр.) у своєму коментарі до Євангелія від Матвея зазначив, що "і скіфи, і савромати... перекладаючи святе писання кожний на свою мову, філософствують про ці слова", а його сучасник Євсевій Ієронім підкреслював, що "холоди Скіфії киплять жаром віри", що "гунни вивчають Псалтир".

Як бачимо, з римлянами гунни були добре знайомі ще до Кия. Коли ж великий князь Русі побував у Константинополі і який імператор його вшановував? Історики доводять, що це було між 433 та 448 роками. Найбільша битва між гунами і греками відбулася у 447 році. Мир після поразки греків був укладений того ж року. Чотири рази Аттила посилав до Феодосія II своїх послів, яких останній щедро обдаровував, бо римляни підкорялися кожній вимозі Аттили,

"на усяке з його боку спонукання дивилися як на наказ володаря".

"От і виходить – пише Е. Ігнатович, – що у 447 р., в час найбільшого шанування у Константинополі гунів, Феодосій II велику шану віддає у своїй столиці Кію, а не Аттілі".

Цей дослідник висловлює припущення, що "Кий і Аттіла є одна й та ж особа. Тим більше, що скіфська мова Кія, як і уньська (або гунська) мова скіфського оточення Аттіли під час прийому згаданого вище посольства – це не що інше, як наша стародавня українська мова".

Пріск Паннійський, який був у складі римського посольства, вів нотатки, у яких чимало сказано про гунського вождя Аттілу. Так описано у Пріска прибуття князя у його столицю: Аттілу зустрічав хор дівчат, співаючи йому славу, а жона першого сановника піднесла йому хліб-сіль. При цьому історик зазначає: "Такий звичай вважається в скіфів знаком високої шани".

Палац Аттіли, за повідомленням Пріска, "був збудований з колод і дощок вправно обтесаних", а служниці дружини Аттіли, сидячи біля неї, вимережували різними фарбами (тобто вишивали) полотняні покривала, які "варвари носили зверху одягу, для краси". На почесному прийомі послів Феодосія II у Аттіли гості сиділи на лавах за столами, на які ставили служники страви і хліб. Сам Аттіла їв м'ясо з дерев'яної тарілі і пив вино з дерев'яного келиха, а одяг на собі він мав чистий і охайний.

Як ми переконуємося, ототожнення Кія з Аттілою має під собою досить серйозні підстави. Адже у наших історичних джерелах Аттіла не згадується, а скрізь фігурує Кий. Можливо, тут та ж закономірність, що і в назві народу: наші предки називали себе русами, а чужоземні історики охрестили їх гунами та скіфами.

Справа не в тому, важливо інше. Важливі свідчення про те, що скіфи перекладають святе писання "на свою мову", що "гуни вивчають Псалтир". Ми не можемо з певністю сказати, наскільки зрозумілою для нас була б скіфська чи гунська мова, але описані Пріском Паннійським побут і звичаї часів Аттіли багато про що говорять. Ще більше промовляють оті "варварські" слова, що їх наводить Пріск у своїх нотатках. Так, є у нього слово "страва". Автори різних національностей намагаються уподібнити його до чогось зрозумілого їм, дають найрізноманітніші тлумачення. Жоден з тих дослідників не знає української мови. А у нас слово "страва" відоме кожному.

Це Пріскове слово зберіг для історії Йордан, переписуючи в грецького автора ритуал поминання обідом: *"Після того, як його було оплакано таким голосінням, вони справляють на його могилі страву (так це в них самих називається), супроводжуючи її великим пиром"*.

Висновки напрошуються самі.

Прадавні промовляють письмена

Життя народу, як і життя людини. Розпочинається воно з відкриття навколишньої дійсності, з пізнання світу, з усвідомлення себе у тому світі. З перших літ свого буття дитина вчиться говорити, відкриває для себе події і явища у слові. Дивовижна здатність людської свідомості – на слух, з голосу інших сприймати величезну кількість слів, вміло поєднувати їх для передачі своїх думок і почуттів.

Це вже згодом дитина вчиться писати і читати, входить у, здавалося б, незбагненний і неосяжний світ писемного слова, понять і явищ, зображених графічно. І нерідко для дитини важче навчитися писати і читати, ніж почати говорити.

У житті народу, на світанку його становлення, теж був такий період і тривав він досить довго. Про це свідчить наша

багата усна народна творчість. Ще з дохристиянських часів дійшли до нас обрядові пісні: колядки, щедрівки, веснянки, русальні і купальські.

У деяких колядках бачимо звеличення давніх богів та поклоніння силам природи. Ці пісні мають міфічну основу. В інших колядках і щедрівках звеличується господар та його рідня з вірою, що таке звеличення може приворожити щастя і багатство. У таких піснях йдеться про те, що господар – гарний, пишний та багатий. Він живе у великому дворі, де є калинові і золоті мости. У його хаті застелені столи, на столах солодкі меди, зелені вина в золотих чарках, калачі з ярої пшениці. На ньому сорочка, як біль біленька, як лист тоненька, випрана в Дунаї, висушена на туровому розі. По його світлиці ходить господиня, пишная пані. На її ногах скриплять жовті чобітки. При поясі в неї подзвонюють срібні ключі. "По двору ходить, як місяць сходить", як засміється – "сад-виноград в'ється".

До речі, Дунай не раз згадується в усній народній творчості. Це ще раз переконує в тому, що початки нашої словесності сягають тих далеких доісторичних часів, коли наші предки жили на берегах цієї ріки і вважали її рідною. Дунай у долі українського етносу очевидно відіграв не другорядну роль.

Усна народна творчість – це також історичні пісні, казки, перекази, приповідки, замовляння, загадки. Вони засвідчують ступінь духовного розвитку народу, є виразом творчої сили його уяви, а також були тією скарбницею, в якій збереглися скарби народної мови, тим джерелом, з якого українські письменники у різні часи черпали теми, образи, помисли для своїх творів.

Багатство і давність усної творчості переконує в тому, що наші далекі предки мали потребу закарбувати своє слово, передати знаками те, що вважалося священною таїною, ще

задовго до християнських часів. *"Давніше словени не мали книг, але чертами і різами читали й гадали, погані суще. Хрестившись ж, римськими і грецькими письменами потребували (писати словенську) мову... послав їм святого Костянтина Філософа, названого Кирилом, мужа праведного і істинного, і створив їм 30 письмен і вісім таким чином, як грецькі письмена, словенською мовою... "* Так свідчить у своїй праці "Сказання про письмена" Чорноризець Храбр, що жив на рубежі IX-X століть.

Відомий арабський географ Масуді у своєму творі "Золоті луки" розповідає, що під час подорожі на Русь в одному язичницькому храмі він бачив пророцтво, написане на камені. У тому ж X сторіччі німецький літописець єпископ Тітмар занотував, що у поганському храмі він бачив кілька слов'янських ідолів і на кожному з них накреслено імена цих богів. Мандрівник Фадлан, описуючи обряд поховання знатного русича, зазначає, що над могилою встановили дерев'яний стовп і на ньому написали "ім'я цього мужа і ім'я царя русів".

Про писемність на Русі говорить і Нестор у "Повісті минулих літ". Він наводить договори між Руссю і Візантією, укладені князями Олегом 911 року, Ігорем – 944 і Святославом 971 року. Всі три договори укладено ще до хрещення Русі. Відомо, що у Візантії дипломатичні угоди укладалися у двох примірниках – мовою греків і мовою тих, з ким угоди підписано. У договорі князя Ігоря прямо сказано: "Мы же священне се написахом на двою харатью... на ней же есть крест ѿ имена наши написана". У цьому ж договорі йдеться про те, що колись посли й купці Русі пред'являли в Царєграді золоті чи срібні печатки. А тепер вони повинні мати відповідні грамоти.

У договорі князя Олега мовиться про писемні духівниці тих русів, які померли у Візантії.

Отже, наші предки навчилися писати і читати ще задовго до того, як великі просвітителі Кирило та Мефодій створили слов'янську абетку. Ми вже згадували про те, що Кирило, здійсниючи подорож до хозарів, заїхав у 860 році у місто Корсунь (Херсонес) на південному березі Криму і там зустрів людину, що мала Євангеліє і Псалтир, написані "руськими письменами".

Слов'янська абетка, або кирилиця, була створена у 863 році. Відтоді і почали перекладатися на так звану старослов'янську літературну мову релігійні книги. Ця мова ще називається староболгарською або церковнослов'янською. Після хрещення у 988 році Русі старослов'янська мова запанувала у церковному і світському житті тогочасного суспільства. Цією мовою писали не тільки церковні книги, але й літописи, грамоти.

До наших днів збереглося близько 250 рукописних книг. Деякі історики твердять, що у X-XIII століттях на Русі були сотні тисяч книг, з них не менше 85 тисяч церковних. Але монголо-татарська навала страшним смерчем пронеслася по нашій землі. Палали села і міста, вогонь спопеляв прадавні письмена, Та книги гинули не тільки під час наших ворогів. І в мирний час пожежі виникали у церквах і монастирях, де були книгозбірні. А згадаймо реформу московського патріарха Никона. На його грізну вимогу церковні книги приводили у відповідність із стародавніми візантійськими зразками. Небажані, неугодні твори безжально знищувались.

Небагато прадавніх рукописів дійшло до нас. Серед них можна назвати "Повчання Володимира Мономаха", "Ізборник Святослава", "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона, Остромирове Євангеліє, "Слово о полку Ігоревім"... Особливе місце належить знаменитій хроніці "Повість минулих літ", яку можна порівняти з енциклопедичною

працею. Тут наводяться географічні та етнографічні дані, уривки билин, сказань, легенд і пісень, що не дійшли до наших часів.

Мова, якою написані ці книги, була зрозуміла не тільки нашим предкам на Русі, а й усім слов'янам східного обряду. Але повсякденне живе слово, яким користувалися русичі у побуті, значно відрізнялося від книжної лексики. У багатьох писемних пам'ятках, особливо у "Слові о полку Ігоревім", ми бачимо значний вплив усної народної творчості, зустрічаємо слова, звороти і поетичні образи, характерні для української мови.

Та вже значно пізніше, у XVI столітті, проб'ється з глибин, запульсує живе джерело народної мови у "Пересопницькому Євангелії".

Джерела виростають у ріку

На київських кручах, на Тарасовій горі у Каневі ми зупиняємося, вражено споглядаючи величавий плін Дніпра-Славутича. Дніпро – це не просто течія, не лише вода, це ріка долі нашого народу. І не завжди ми замислюємося над тим, з якої джерельної безодні бере свій початок маленький струмочок, що виростає у ріку, які річечки і ріки вливаються в Дніпрові береги, творять оцю велич.

Є таке джерело, є такі струмочки, річечки і ріки. І наша Устя, і Горинь, Іква, Случ, Стир – всі наші волинські ріки теж плинуть до Дніпра. З тисячоліть, з віків, з минулого в майбутнє. Так було до нас, так буде після нас.

Не вічні ми. Ми зорі світанкові.

І нам навіщо вічність в нагороду –

Є вічний світ і вічне наше слово,

І вічний дух, незламний дух народу!

Не вічні ми. Я в світі цім не вічний,

Але у тім не схована біда:

Я відпадаю факелом стосвічним
І полум'я прийдешнім передам.
Я відпалаю. Але прийдуть нові,
Щоб правду боронити і добро.
І вічно буде українська мова,
Велична й невичерпна, як Дніпро!

Сьогодні ми не завжди замислюємося над тим, з яких джерел бере початок ріка нашої мови, які струмки і ріки живлять її. Ми сприймаємо цей могутній і величавий плин як об'єктивну дійсність, у якій нам волею долі випало жити на цій землі.

Ми вже згадували про те, що жива народна мова передавалася з уст в уста від покоління до покоління, а писемна, книжна мова довгий час була нав'язаною народові, принесеною зі сторони. Ось як про це в "Історії української літератури" пише академік Михайло Возняк: *"З прийняттям візантійського християнства Україна одержала й готову книжну мову, староболгарську мову церковних книг. На цій мові разом з богослужбовими книгами прийшли на Україну також книжки напівсвітського або зовсім світського змісту: апокрифи, хроніки й повісті"*.

Про становище живої мови народу у ті віки, коли книжна "нібито вища мова княжила в високих будинках і судила суд по городах і селах, і писала книжки і судні грамоти по монастирях", письменник Пантелеймон Куліш залишив такі свідчення: *"Тим часом наше просте, правдиво рідне слово не замовкало, бо скільки не випускали школи в мир людей учених, були тії учені, що капля в морі, і як там між собою не базікали по-письменськи, а не змогли всього великого миру українського до свого смаку словесного повернути. Велика бо сила в простому народному слові і в простій народній пісні, і тайна тої сили – в людських серцях, а не в людському розумі. Те слово серцем люди вимовили, як були ще зовсім темними, як не знали ще ніякого*

Бога, опріч сонця, місяця, вогню, води і тим подібних Божих див. Те слово розлилось по Україні піснею про радість і горе, про зоряне небо, про любії гаї і луки зелені іще тоді, як не знали люди, що то за письменство і чи є де воно на світі”.

Згадаймо, що вся наша давня література творилася у монастирях і церквах, у тому середовищі, котре було виховане на візантійських традиціях і вважало просту мову "недостойною про божественне діло глаголити, об високих науках правити...". Продовжимо тут далі цитувати П. Куліша: *"Прийшло до нас письменство з чужого краю з чужою мовою, оповістило мирові, що не гаразд бездушного кумира за бога вважати і од його щасливої долі бажати. Поняв їм віри темний люд... Тільки не поняв віри наставникам, которі вмовляли його, що не рідною простою, а якоюсь ніби поважнішою мовою треба в тузі і в радості серцем до серця озиватись або свій розум перед людьми виявляти. Не вмовили його й академіки кіївські, а не то прості дяки по школах. Скільки не обернулось простих мирян у письменників через ту чужоземну науку, – все те никло в народі, як у морі капля. Писались новокованою мовою книжки по школах, писались право й папери по судах, промовляли тою мовою вельможні пани на своїх радах; простий мир кланявся усім їм, яко розумним своїм главам, а в серці, сам того не знаючи, був од усіх їх розумніший: тим і не кидав свого рідного слова, не забував рідної пісні”.*

Вплив живої народної мови не міг не позначитися на давніх писемних пам’ятках. І в перекладній, і в оригінальній літературі тих віків то в більшій, то в меншій мірі дослідники натрапляють на ознаки усного народного мовлення. Як джерельна вода, вириваючись з глибин, розтікається навкруги і зближує поміж трав окремими цятками і маленькими озерцями, так і зразки української мови висвічують у рядках рукописних книг.

Сьогодні і "Повість минулих літ", і "Слово про похід Ігоря", і всі пізніші зразки давньої літератури аж до козацької доби масовий читач не зможе досягнути в оригіналі. Тому ці твори виходять у перекладі на сучасну українську мову.

Українською Першокнигою називаємо ми нині "Пересопницьке Євангеліє". У 1561 році в монастирі у Пересопниці було завершено працю над цим рукописним перекладом. Здійснили її архімандрит монастиря Григорій і переписувач Михайло Василевич. "Пересопницьке Євангеліє" – це пам'ятка великої цінності, зважаючи не тільки на її високий мистецький рівень, а передусім на те, що у цій книзі зафіксовано на письмі тогочасну живу українську народну мову.

Нині у Пересопниці, цьому невеликому селі у Рівненському районі, встановлено пам'ятний знак Українській Першокнизі, вже стало традицією відкривати тут свята української мови та культури. А "Пересопницьке Євангеліє" зберігається у Києві, і президенти незалежної України, вступаючи на високий пост, складають на ньому присягу.

Серед перекладів святого письма народною мовою були Євангелія Василя Тяпинського 1580 року, Валентина Негалевського – 1581 року, відомі також учительні Євангелія українською мовою, наприклад, Євангеліє Кирила Транквиліона 1619 року.

Утвердження живої народної мови у писемній літературі стало об'єктивною необхідністю. На той час з'являються перші граматики. У 1586 році побачила світ граMATика у Вільні, у 1591 – вийшов львівський "Адельфотес" єпископа Арсенія. Визначною подією стало видання граMATики та словника Лаврентія Зизанія у 1596 році. Трохи згодом, у 1619 році, вийшла граMATика Мелетія Смотрицького, яка стала на довгий час найкращим підручником з мови не тільки в Україні, а й у всьому слов'янському світі. Треба згадати тут також "Лексикон Славенороскій" Памви Беринди – один з

перших великих і значних словників. Понад тридцять років збирав Памва Беринда свій "Лексикон", у якому подав до церковнослов'янських слів їхні українські відповідники. Цей словник мав великий вплив, і його друкують майже по всіх слов'янських землях.

Однак потрібно було ще майже цілих два століття, щоб жива народна мова перетворилася на вільну і широку течію у писемній літературі. Головним осередком освіти і культури у ті часи була Києво-Могилянська академія. Видатні письменники Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Симеон Полоцький, козацькі літописці Самійло Величко і Григорій Граб'янка, філософ Григорій Сковорода були під значним впливом церковнослов'янської мови і свідомо цуралися живого слова, яким спілкувалися широкі народні верстви. Але обставини склалися так, що і сама церковнослов'янська літературна мова тогочасних українських поетів і письменників вбирала все більше у себе лексику "простої" розмовної мови народу. Здавалося б, що за ті довгі віки церковнослов'янською мав би заговорити весь народ і прості люди мусили б користуватися в повсякденному житті таким українізованим мовленням. Але цього не сталося з кількох важливих причин. Та перш за все тому, що штучне, надумане не могло перемагати, перебороти того, що було природним.

Саме тому в кінці XVIII століття чиста народна українська мова вирвалася на простори духовного життя, забринула і на письмі нестримною течією, все далі розширюючи береги. Початок цьому поклав Іван Котляревський своєю "Енеїдою". Про цей безсмертний твір варто повести окрему розмову.

Вічність від «Енеїди»

Так, ця книга одвічна і довічна. Матеріал, з якого вона створена, – це народна мова, що від покоління до покоління ішла з глибин віків, мова мільйонів українців, розселених на всіх етнічних наших землях, поневолюваних, гноблених, непокірних і гордих наших далеких пращурів. Чужоземні зайти і свої «домашні» перевертні протягом багатьох століть намагалися позбавити народ його Слова, заборонами і зневагою, мов камінням і глеєм, загатити, затрамбувати це живе природне джерело.

Провидінням долі з'явилася ця книга, вона не могла не з'явитися, бо енергія, духовна снага усіх отих поколінь мусила вирватися на волю, явити себе на вселенських обширах. І ця енергія вибухнула «Енеїдою».

Народ народжує геніїв, щоб у геніях продовжити своє буття. І вже від такої людини не залежить її шлях на землі, бо йде вона крізь літа за повелінням вищого розуму.

Іван Петрович Котляревський. Син полтавського дворянина, він здобув освіту в духовній семінарії у Полтаві і міг стати звичайним собі церковнослужителем. Він міг добитися навіть високого сану, все життя поборюючи мову простого люду і всіляко підносячи та возвеличуючи мову книжну, церковнослов'янську. Таких було безліч і до, і після І. Котляревського. Він міг стати і простим, або навіть високопоставленим чиновником, адже ще з дитячих літ був зарахований на канцелярську службу.

Але після семінарії випало Івану Котляревському кілька років побути домашнім вчителем у панських дворах, пізнати не тільки поміщицьке, але й селянське життя. Молодий вчитель з великою цікавістю відкривав для себе народні пісні, легенди, казки і приказки, давні звичаї та обряди. Цей щасливий випадок духовного спілкування із своїм народом дав дворянському нащадку наснагу до

написання творів, які мали б піднести цей народ на той рівень, який йому і належало займати.

Молодість Івана Котляревського та й все його життя припали на важкий період української історії. Народившись у 1769 році, якраз у той період, коли в долі України відбувалися значні переміни, І. Котляревський так чи інакше не міг не відчувати їх. Так, за п'ять років до його народження російський царизм скасував гетьманство, а у 1775 році було зруйновано Запорізьку Січ. Ці події жили в народній пам'яті, відлунювали болем не одне десятиліття. І вже на очах Котляревського ліквідовувалися козацькі полки, а натомість по містах України ставали російські гарнізони, а дещо пізніше з'явилася «жалованная грамота дворянству», якою дорешти закріпачувалося українське хліборобське населення.

Іван Котляревський не міг не бачити, що в історії його рідного народу настали часи не тільки політичного, а й духовного поневолення. Московська імперія, яка протягом кількох попередніх віків жадібно живилася інтелектуальним потенціалом України, нарешті заповзялася до того, щоб повністю знівелювати дух українського етносу. І цей процес стирання відмінностей відбувався у такій підступній та брутальній формі, що розколював суспільство надвоє – на наділених привілеями панів і на темне, позбавлене усяких прав селянство. А пани ці здебільшого вилуплювалися з колишньої козацької старшини. За маєтки, за чорноземи, за чим більшу кількість «душ» продавали вони давню славу своїх предків, народні звичаї, вічну і милозвучну пісенну мову.

Котляревському було небагато. І перебуваючи у селах, у народному середовищі, він почав писати свою «Енеїду». Пригоди козака Енея та його побратимів, події, різноманітні колізії, героїчні і комічні характери змальовані живою барвистою народною мовою з такою художньою силою, що цей

твір відразу здобув неабияку популярність. «Енеїда» переписувалася, передавалася з рук у руки. І з такої рукописної копії року 1798 її видав друком без відома автора багатий конопський «дворянин» Максим Парпура, який служив у Петербурзі.

Відомо, що Іван Котляревський був незадоволений вчинком М. Парпури, який не попросив дозволу на видання в автора. Але нині ми можемо оцінити цю подію лише позитивно, бо, як писав свого часу письменник Богдан Лепкий, «хтозна чи сам Котляревський був би зважився і спромігся тоді на видання свого дорогоцінного твору». Максим Парпура, людина освічена, він сам працював на літературному полі, був меценатом. Тому й зрозумів, яке значення може мати друкована «Енеїда», яка досі ходила у відписах, і яку легко могла зустріти та сама доля, що стріла не один недрукований твір.

Зрештою, не виключено, що це перше видання «Енеїди» спонукало автора до подальшої праці над поемою і до наступних власних видань книги Котляревським у 1808 і 1809 роках. Четверте видання «Енеїди» з'явилося у Харкові 1842 року, уже після смерті автора.

Скромно було відзначено 200-ліття виходу в світ «Енеїди». Яюсь ніби аж сором'язливо, силами культурної громадськості, а не на державному рівні. Відбулися вечори у Полтаві і Києві, прозвучали повідомлення про це по радіо і телебаченню, у деяких газетах з'явилися ювілейні статті. А ця епохальна подія вимагала широкого розголосу в суспільстві. І не лише з нагоди названої дати, бо ювілеї приходять і минають, а «Енеїда» – це визначальна віха на шляху історичного поступу нашого народу.

Відомо, як високо оцінив творчість Івана Котляревського Тарас Шевченко:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Академік Михайло Грушевський у своїй «Історії України» писав, що «Енеїда» *«була першою книжкою, яка незвичайно високо підняла в очах українського громадянства народне українське слово... Сама по собі важна була поява книжки писаної народною мовою і друкованої, то значить можливої до широкого розповсюдження серед тодішньої української інтелігенції».*

Інший дослідник відзначив, що в «Енеїді» *«розсипав Котляревський велике багатство етнографічного матеріалу, описуючи народний одяг, їжу, бенкети, ігри, танці, музику, співи, хатню обстановку, народні звичаї, обряди, вечорниці, вірування, ворожбу, похорон, поминки. Все це надає його творові національний український колорит»* (Володимир Радзикович. «Історія української культури»).

Значення «Енеїди» саме і полягає у піднесенні національної гідності і свідомості українського народу і передусім – через народну мову. І. Котляревський з дитинства увібрав у свою свідомість багатющу лексику полтавського говору, який найбільше зберігся у своїй первозданій чистоті, найменше зазнав чужомовних впливів. І якщо сьогодні знаємо, що сучасна українська літературна мова основою своєю має київсько-полтавські говори, то в цьому є своя історична закономірність.

«Енеїда» написана мовою, яка жила в народі тисячоліттями. Бо коли ми говоримо про вже згадуване «Пересопницьке Євангеліє», багато інших писемних джерел, де вкраплювалася чи вливалася українська лексика, то зразки ці творилися на ґрунті галицько-волинських говорів. А мова «Енеїди» була близька і зрозуміла українцям на усіх етніч-

них територіях – від Сяну до Дону. Тому такої популярності і такого значення набув цей безсмертний твір для нашої культури, для утвердження української духовності і самобутності.

З нагоди ювілейної дати за ініціативи обласної «Просвіти» побачило світ факсимільне видання «Енеїди», яке у 1922 році у Берліні здійснив професор Б. Лепкий. Книгу завершує стаття академіка Миколи Жулинського «Духовна епоха в історії України», написана до 200-ліття «Енеїди». Автор післямови наголошує, що голос «Енеїди» природний, настояний на чистій мовній стихії українського народу. «В національний організм, – пише М. Жулинський, – Іван Котляревський вприснув живу, насичену енергію самооновлення, кров природної мови, відродив духовну спрагу естетичного самоутвердження нації у формах нової літератури».

Отже «Енеїда» не лише започаткувала нову епоху нашої літератури, вона стала визначальним явищем, яке відкрило нові горизонти для утвердження, вільного розвитку і писемного поширення нашої рідної мови.

Невичерпна, як Дніпро

Від «Енеїди» та ще від «Наталки Полтавки» бере свій початок триумф народної мови. У своїх драматичних творах Іван Котляревський не тільки високо підніс рідне слово, відобразив його природну красу і силу, барвистість і мелодійність, а й показав душевну чистоту і порядність тих, хто не відцурався материнської мови, та карикатурну жалюгідність тих, хто зрікся народних звичаїв і намагався балакати «по вченому». Возний з «Наталки Полтавки» і паничик Финтик з «Москаля-чарівника» стали отими збірними образами, які уособлювали явище «малоросійської ментальності». Такі возні і финтики не переплодилися ще й до сьогодні. На жаль.

Але, переборюючи всі заборони і зневаги, загати і завали, через віки жива народна мова вирвалася на широкий плин. Це переконливо свідчить про те, що українська мова є об'єктивним явищем буття народу, є явищем природи, тим, якого не може не бути. «Спочатку було Слово і слово було у Бога, і слово було Бог...».

Бо ж, як твердять історики, навіть Котляревський не усвідомлював, що його «Енеїда» стала переломним моментом у розвитку рідної мови і літератури, навіть у нього існували сумніви щодо можливості використання народної мови у «поважній» літературі. Але з великої любові душа його мусила не мовчати, коли перевертні пихато насміхалися із святинь, відкидали безцінну спадщину батьків і дідів, з шкури лізли, аби переродитися, дорівнятися до імперських гнобителів свого народу.

На цю тему можна говорити багато і довго, адже не втратила вона своєї актуальності і в наші дні. Та, зважаючи на інший напрямок розмови, повернемося до тих постатей, хто провидінням небесним утверджував свій народ на своїй землі.

Автор першої граматики української мови («Грамматика малороссийского наречия»), яка була написана у 1805, а опублікована у 1818 році, Олександр Павловський теж ставився до української мови неоднозначно: прагнучи відшліфувати її, вважав її діалектом російської. Але досягнення О. Павловського, як і доробок Івана Войцеховича, який у 1823 році склав невеликий словник української мови, мали вагомe значення.

У розширенні літературного діапазону української мови значна заслуга належить харківським романтикам. Переступаючи сумніви і зневіри, ці письменники все ж утверджували рідну мову, підносили її роль у долі народу. Так, Петро Гулак-Артемівський стверджував, що українська

мова не годиться для «великої» літератури, був переконаний, що її чекає безрадісне майбутнє: *«Думка про те, що, напевно, недалекий той час, коли назавжди зникнуть не лише сліди малоросійських звичаїв і старовини, а й сама мова зіллється з величезною рікою могутньої і панівної російської мови, не залишивши по собі жодних слідів свого існування, породжує в мені такий відчай, що є миті, коли мені хочеться відмовитися від усіх своїх намірів і сховатися у мирному затишку простого селянина, щоб зловити останні звуки рідної мови, що вмирає з кожним днем»*. Одначе П. Гулак-Артемівський писав українською мовою свої сатиричні твори, серед яких найбільш вдала байка *«Пан та собака»*.

Таке твердження П. Гулака-Артемівського про неможливість використання рідної мови у «серйозній» літературі спонукало Григорія Квітку-Основ'яненка до написання у 1834 році своїх «Малоросійських оповідань Грицька Основ'яненка». Ці сумні і сентиментальні твори вважаються початком української прози.

Серед інших діячів слід назвати Євгена Гребінку, Левка Боровиковського, Амвросія Метлинського. Останній є одним з найвизначніших представників українського романтизму. Він своїми творами оспівав українські степи, високі могили, кобзарів-бандуристів, українське козацтво. А. Метлинський ввів у поезію нові мотиви, нові настрої та збагатив українську літературну мову. Це дало привід деяким дослідникам назвати поета «предтечею Шевченка».

Але коли А. Метлинський писав про те, що вже не гримітиме «пісня в народі, бо вже наша мова конає», коли його поезія овіяна смутком і тугою, сповнена безнадії, то Тарас Шевченко провидінням генія побачив крізь страждання і тривогу інше майбутнє свого народу, своєї безталанної України.

Геніїв народжує народ. Не просто спільність людей на окремі території, не сьогочасне суспільство, а народ як етнос, що сягає своїм корінням у глибину тисячоліть, а стовбуром та кроною пронизує минулі віки і тягнеться у височінь прийдешнього. Це відчував Шевченко підсвідомо, інтуїтивно, це було у його крові. Бо звертався у пророчому посланні: «І мертвим, і живим, і ненарожденним», отже, прагнув відкрити свої пророцтва не просто сучасникам, а своєму народові у філософському розумінні цього слова.

А найпершою ознакою народу є його мова. Вища воля дарувала Шевченку здатність увібрати у себе, у свою свідомість і душу красу, велич, силу рідної мови, відчуті її незбагненну тисячолітню могутність. І вже вирвалися на волю і закарбувалися на папері перші його слова:

«Реве та стогне Дніпр широкий...».

Шевченко душею і розумом осягнув глибину і невичерпаність отого плину народної стихії, плину, якого не перепинити нікому і ніколи.

І вже, звертаючись до І. Котляревського, молодий Тарас Шевченко у Петербурзі писав: *«Праведная душе! Прийми мою мову Не мудру, та щирю – прийми, привітай. Не кинь Сиротою, як кинув діброви, Прилинь до мене хоч на одно слово Та про Україну мені заспівай!»*.

З юних літ і до останнього свого дня був Шевченко далеко від рідної землі: «І виріс я на чужині, і сивію в чужому краї». Але стихія рідної мови не дала йому загубитися в чужому морі, стати одним із тисяч тих, хто засівав ниву чужої культури, відрікшись рідної землі, або просто перетворився на добриво на чужому полі.

Стихія рідної мови вела його на страдницьку дорогу. Та зневіри і безнадії не було і не могло бути: «Караюсь, мучуся, але не каюсь».

Була віра. Була доля, визначена Богом. Була відповідальність перед своїм народом, яким він був народжений як геній.

Шевченко зрозумів свою місію:

...Возвеличу

Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло їх

Поставлю слово.

За багато років у тому чужому морі, яке обступало з усіх сторін, Шевченко не втонув, не захлинувся. Він переконаний і переконує: «...на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди».

Народ і слово. Немає народу без мови. Невидимими нитками рідної мови ми зв'язані з усім світом у просторі і часі, зв'язані з минулим, сучасним, прийдешнім.

Від Шевченка отой широкий невичерпний Дніпровий плин нашої мови у писемній літературі, в освіті, науці, той плин, який уможливив у час незалежності України зробити нашу мову державною.

Державність української мови – об'єктивна реальність, зумовлена усім ходом нашої історії, розвитком нашого Слова, яке віками беріг і лелівав народ. І хто б там, і як там не намагався сьогодні заперечити цю реальність, які б там «захисники» народу з високої державної трибуни не переламували свій язик «двуязичієм», який би там тиск не чинили на всіх каналах телебачення, у пресі, ріка нашої тисячолітньої мови все ж «реве та стогне». І вона на своїх хвилях не тільки піну, сміття чи тріску, а й навіть колоду понесе в синє море.

Так було завжди.

Індоевропейська сім'я

Незаперечним доказом прадавнього походження нашої мови є її лексичний склад. Лексика сучасної української літературної мови майже на дев'яносто відсотків належить до так званої корінної, до якої входять усі слова, що беруть свій початок від індоевропейської мовної спільності, слова, які виникли у спільнослов'янській мові та слова давньоруського походження, а також весь лексичний фонд, створений на українському ґрунті у пізніші часи.

Формування та розвиток мови тісно пов'язані з історією народу. І якби українська мова формувалася з чотирнадцятого століття, як це прагнули ще недавно довести класики класової псевдонауки, зашорені імперським мисленням, то у нашій лексиці не було б такої величезної кількості слів з такої тисячолітньої давнини.

Таємниця походження народів індоевропейської сім'ї ось уже два століття хвилює вчених багатьох країн. Почалося це відтоді, як член Верховного суду Індії в Калькутті сер Вільям Джонс зробив велике відкриття. Читаючи книгу релігійних гімнів арійських завойовників Індії Рігведу, він дійшов висновку про спорідненість генетичних попередників сучасних індоевропейських мов – санскриту, давньоперської, латини, давньогрецької, кельтської, готської. Справу англійського юриста продовжили лінгвісти. В результаті тривалих досліджень вони довели, що до найдавніших пам'яток індоевропейської писемності належать священні гімни Рігведи середини II тисячоліття до н. е., записані пізніше санскритом, гімни Авести межі II-I тисячоліть до н. е., протогрецька мова стародавніх Мікен, клинописи хетів Анатолії початку II тисячоліття до н. е., тохарські священні тексти Західного Китаю.

Нині існує величезна література на багатьох мовах народів світу, присвячена питанням пошуків країни, звідки

споріднені народи 5–4 тисячі років тому заселили гігантські обшири між Атлантикою на заході, Індією на сході, Скандинавією на півночі та Індійським океаном на півдні. Під індоєвропейською прабатьківщиною лінгвісти розуміють регіон, який займали носії індоєвропейської прамови до її розпаду, що стався у IV тисячолітті до н. е. Серед багатьох версій найбільш науково обгрунтованою є та, що прабатьківщиною індоєвропейців були території між Рейном на заході, Сіверським Дінцем на Сході, Балтією на півночі та Карпатами на півдні. Тобто територія України була східним крилом цієї прабатьківщини. Це підтверджують дані різних наукових дисциплін: лінгвістики, археології, первісної історії, міфології, палеографії, зоології, ботаніки, антропології.

Так, рослинний і тваринний світ індоєвропейської прабатьківщини відповідає помірній зоні Європи. У індоєвропейській мові присутні такі назви: дуб, береза, бук, граб, ясен, осика, верба, тис, сосна, горіх, верес, троянда, мох, а також – вовк, ведмідь, рись, лисиця, шакал, дикий кабан, олень-лось, дикий бик, заєць, змія, миша, воша, риба, птиця, орел, журавель, ворона, тетерук, дятел, гуска-лебідь. З регіоном між Рейном, Дінцем, Балтією та Дунаєм майже точно збігається індоєвропейська гідронімія (назви річок, озер).

Наслідком сторічних досліджень лінгвістів стала класифікація індоєвропейських мов, що склалася наприкінці дев'ятнадцятого століття. Отже, індоєвропейська мовна сім'я складається з тринадцяти груп: 1. Індійська; 2. Іранська; 3. Слов'янська (польська, чеська, словацька, російська, українська, білоруська, сербохорватська, болгарська, македонська); 4. Балтійська (литовська, латиська, а також пруська); 5. Германська (норвезька, шведська, датська, англійська, ісландська, а також готська); 6. Романська (португальська, іспанська, французька, італійська, румунська); 7. Кельтська;

8. Грецька; 9. Іллірійська; 10. Анатолійська; 11. Албанська; 12. Вірменська; 13. Тохарська.

Найдавніший шар корінної української лексики, що є її ядром, складають слова, успадковані через праслов'янську та давньоруську мови від індоєвропейського лексичного фонду. До нього належать слова, що вживаються в усіх індоєвропейських мовах або в більшості з них. За семантичною структурою їх об'єднують у ряд тематичних груп:

1. Назви спорідненості та свояцтва (мати, син, сестра, брат, дідер та ін.).

2. Назви органів і частин тіла людини і тварини, а також деяких їх функцій (око, брова, вухо, уста, ніс, зуб, серце, череп, язик, груди, вим'я, утроба, кров, лікоть, їсти, пити, доїти, ссати та ін.).

3. Назви тварин і деяких їх продуктів (звір, вівця, тур, свиня, олень, вовк, бобер, вивірка, їжак, журавель, гуска, мураха, оса, муха, черв; м'ясо, молоко, яйце, вовна та ін.).

4. Назви рослин і їх частин (дерево, дуб, жолудь, береза, верба, ясен, осика, черемха, кора, солома, зерно, сім'я, полова, сук, клен та ін.).

5. Назва предметів та явищ природи (сонце, місяць, небо, день, ніч, вечір, весна, зима, вогонь, вода, дим, град, роса, сніг тощо).

6. Назви житла, господарських знарядь, їжі (дім, двері, віз, колесо, вісь, жорна, м'ясо, мед, молоко, юшка, сіль).

7. Назви дій, робіт, процесів (іти, текти, везти, пхати, стояти, сидіти, лежати, пекти, тесати, орати, їсти, мазати, пити, відати, знати, жити, вмирати, дати...).

8. Назви якостей (довгий, вузький, малий, білий, світлий, темний, сірий, сивий, рудий, жовтий, половий та ін.).

Отже, цими та іншими словами спілкувалися наші далекі пращури, що жили на території України п'ять тисяч років тому. І не лише на території сучасної України, а там,

далі, до Рейну, до Балтики, до Дунаю. Цими та подібними словами спілкувалися пращури тих, хто заселяє нині широкі світові простори. *«Сучасний рівень розвитку людства значною мірою обумовлений досягненнями європейської цивілізації, її фундаторами та творцями були передовсім народи індоєвропейської мовної сім'ї. Культурна, економічна, мовна та демографічна експансії індоєвропейців багато в чому визначили світовий історичний процес протягом останніх п'яти тисяч років. Розквіт європейської цивілізації припав на другу половину нашого тисячоліття, чим певною мірою пояснюється індоєвропейізація Північної та Південної Америки, Австралії, Сибіру»* (Леонід Залізняк. *«Нариси стародавньої історії України»*).

Звичайно, нині слова мати чи син, брат чи сестра звучать по різному не тільки в англійській, німецькій, італійській, французькій чи іспанській, а й навіть у деяких слов'янських мовах. Але у них спільне походження, у них одна прабатьківщина.

Неймовірно, але факт: у Індії є гора, яка має зрозумілу для кожного з нас назву Трикута. А ще цікаво співставити деякі українські слова із санскритом (мертвою мовою індійської групи індоєвропейської мовної сім'ї). Наведемо ряд паралелей: арієць – ар'я, багато – багута, берімо – бгарама, був – бгу, бувати – бгавати, будити – буд, буття – бгут, вертіти – вартіта, відати – від, відомий – відіта, вітання – віта, гатити – гаті, гнути – гну, громада – грама, грива – грива, дав – дадав. Дана (пр) – Дана, дати – дата, два – два, дві, дванадцять – двадаса, двері – двара, двісті – два сата, дерево – дарава, десять – даса, діра – дара, жити (жив) – джив, знати – джанати, кара – кара, кіл – кіл, корінь (хрін) – крін, кошовий – кшатрій, кручу – крунчами, кут – кута (гора Трикута), мат (ір) – матар, мерти – мріти, міра – міра, мла – мла, мур – мур, нічна – ніча, падати – пад, пан –

пан, пасти – пас, пекти – пакати, пити – пити, пибати, пісок – піс, плавати – плавита, повітря – пава, приятель – прията, п'ять – панча, п'ятнадцять – панчадаса.

Такий українсько-санскритський лексикон дослідники склали на основі студій М. Максимовича, М. Драгоманова, М. Красуського, А. Кримського, А. Бархударова, В. Іванова, Т. Єлізаренкової, Л. Лелонова, Л. Силенка, О. Широкова та інших знавців східних народів, мов, культур.

Отже, мова наша така ж древня, як і всі інші з індоєвропейської сім'ї, така ж багата, як і найрозвиненіші мови наших ближніх і дальніх сусідів.

На Горі і на Подолі

Київ завжди був столицею України. Навіть у ті часи, в ті віки, коли державницьке, політичне і культурне життя в ньому, здавалося б, остаточно занепадало. Але не зникала, не розвіювалася ніколи велич і слава давнього Києва.

Власне, і наш перший історик вітчизняний життєпис розпочинає від Києва – «матері городів руських». Хоча і цей літописець не зміг побачити і нам показати початки цього вічного міста. Так, вічного, бо й те 1500-ліття, яке відсвяткували, лише приблизно говорить про час, коли Київ постав на горах над Дніпром. Але говорить про віки, про тисячоліття.

Слава і велич Києва постає нам з часів розквіту давньої Русі, найбільшої і наймогутнішої на сході Європи держави. Русь протистояла Візантії, і великі князі Святослав Завойовник, Володимир Великий, Ярослав Мудрий та інші змушені були не тільки конфліктувати, а й контактувати з цією найбільшою у Європі імперією.

З Візантії у Київ прийшла нова релігія – християнство, яке дало початки книгописанню, дало новий поштовх суспільному розвитку на наших землях. Писемною мовою з часів Володимира стала привнесена ззовні староболгарська,

яку згодом назвали церковнослов'янською. Книжна мова, хоч і була зрозумілою киянам, але не була їх рідною, якою спілкувалися наші предки, якою творили свою культуру–легенди, перекази, казки, колядки, щедрівки, побутові пісні... Літературу усну, а, можливо, й писемну, тільки ті пам'ятки не дійшли до нас, бо їх нищили не лише вогонь воєн, а й невблаганний час. Як і язичницьких богів, їх зводила зі світу нова візантійська віра.

То якою ж мовою спілкувалися у Києві у княжі часи? І наукові джерела, і зразки дохристиянського фольклору, і сама логіка суспільного розвитку – все переконливо свідчить про те, що давні русичі говорили давньою українською мовою. Тими словами, які складають нині основу сучасної літературної мови.

І на Горі, де стояли княжі тереми і двори бояр, і на Подолі, де жили ремісники та ратаї, повноголосо звучала українська мова. І в дохристиянський період життя народу, і в перші християнські віки мовна традиція не переривалася, бо вона не могла перерватися. Ми вже говорили про те, що значна частина української лексики дійшла до нас з глибин тисячоліть, з індоєвропейської мови. І якщо ці слова звучать у нашій мові досьогодні, то вони не могли не звучати у давньому Києві.

Ще в 1922 році академік А. Кримський писав, що з XI століття *«мова Наддніпрянщини та Червоної Русі (Галичини) – це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови, бо вона ж має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей».*

Серед цих особливостей найбільш виразні дієслова на -ти, -мо, клична форма, м'яке «г» і особливо вживання голосної «і» там, де білоруси чи росіяни вживають «о» чи "е".

Наприклад, у словах: літо, сіно, вітер, сніг, діло, віз, білий та інших.

І навіть у писемних пам'ятках церковнослов'янською мовою з XI–XIII століть дослідники знаходять величезну кількість українізмів. Наведемо деякі слова з київських і галицьких літописів: *парубок, виникнути, окріп, глум, вежа, батіг, виринути, недбальство, віття, гілля, колода, жито, стежно, лічба, сякий, кицька, тряся, коло, яруга та багато інших. По-українському звучить вираз «Люди погані і невігласи», як і київські топоніми з літопису: Печерська Лавра, Видубичі, Либідь, Довбичка, Киянка.*

Відомо, що імперський історик М. Карамзін ще 200 років тому намагався довести, що постання Русі було народженням Росії, а Київ проголосив «матір'ю городів російських». Українці взагалі не визнавалися окремим етносом, що має право на свою батьківщину. Пізніше під тиском наукових фактів великодержавні вчені намагалися вивести українців у ролі «молодшого брата», який у XIV–XVI століттях невідомо звідки несподівано взявся на території України як сформований народ.

У середині XIX століття свою теорію про російський статус Києва сформулював М. Погодін. Він вважав, що до XIII століття у Києві жили росіяни, які після татарського нашестя і погрому в 1240 році емігрували в межиріччя Верхньої Волги та Оки. (Чого б це було емігрувати поближче до татар?! Чи прямо в пашу до Золотої Орди?). Лише в XIV столітті, на думку М. Погодіна, українці заселили Середнє Подніпров'я, прийшовши туди з Волині і Галичини. Штучність і фальш цих поглядів сьогодні очевидна, це аргументовано довели серйозні вітчизняні і зарубіжні вчені.

Але є ще й нині, на початку двадцять першого віку, в колишній імперії такі неосвічені, темні політичні та наукові діячі, що вперто вважають Київ та Україну своєю вотчиною,

намагаються будь-що поширити на наш край свій вплив – політичний, культурний, мовний. І, на жаль, це поки що затятим великодержавникам вдається, треба сказати, при запопадливій допомозі наших доморощених перевертнів і холоїв.

Тому для таких ще раз підкреслюємо: Київ завжди був українським і Київ споконвіків говорив українською мовою. Хоча і колись Візантія, і в ближчі часи Варшава та Москва намагалися перевчити його на свій лад.

Доречно навести ще такі приклади. У Києві в X столітті давньоруською мовою говорили: «володіти», а писали старослов'янською «владіти». Ще відповідні паралелі: ворона – врана, голова – глава, город – град, Володимир – Владимир, голос – глас, золото – злато і т. д. Отож, бачимо, як по-українському звучали слова давньоруської мови, і які аналогії викликають старослов'янські відповідники. А ще в лексиці давніх киян були слова око, селянин, митник, грош та багато інших.

А ще на околиці Києва знайдено меч XI століття з написом українською мовою «Коваль Людота». Очевидно, це якийсь майстер з Подолу залишив таким чином нащадкам свій автограф, та не лише свій, а своєї епохи.

А ще всі ми з дитячих літ знаємо пісню про подоляночку:

«Десь тут була подоляночка, десь тут була молоде-сенька, десь тут вона впала, до землі припала...». Пісню, яку співали на Подолі хлопці і дівчата тисячу років тому...

Як і тисячу років тому, у майбутньому тисячолітті Київ буде столицею України. І говоритиме своєю рідною мовою. Такий закон природи, що вічне не зникає.

Зерна з іншого поля

Ми вже говорили про те, що лексика сучасної української мови бере початок у далечі тисячоліть, у невидимих глибинах історичного шляху народу. На дев'яносто відсотків наш словник належить до так званої корінної української лексики. Сюди входять усі слова, що почалися від індоєвропейської мовної спільності, слова, що виникли в спільнослов'янській мові, та слова давньоруського походження, а також весь лексичний фонд, створений пізніше на українському ґрунті.

А решту лексичного складу сучасної української мови становлять запозичення з індоєвропейських та неіндоєвропейських мов. А це якихось десять відсотків, не така вже й велика цифра за тисячолітній шлях розвитку. Це ще раз переконливо свідчить про давність і розвиненість нашої мови з праісторичних часів. Корінне населення величезних територій України мало всі засоби спілкування між собою не лише в побуті, а й у відтворенні найтонших порухів душі людини, побудові поетичної моделі народного світогляду, вічного космосу душі народної. Ці засоби були настільки усталеними і надійними, що не потребували заміни позичками у ближчих чи дальших сусідів.

Більше того, коли волею неволі величезні території, де проживали українці, а то й уся Україна, на довгі віки попадали у чужинське володіння, мова була тим священним оберегом, що не дав зникнути нашому етносу на просторах історії. Здорове зерно нашого слова проростало в нових і нових поколіннях, ставало на сторожі майбутнього. І скільки б інших злаків не потрапило між насіння пшениці, пшеничні зерна дадуть пшеничний колос...

Тому й не стали ми ні поляками, ні литвинами, ні чехами, ні росіянами, ні румунами, ні ще хтозна ким за

багато віків чужинського панування. Пшеничний засів зводився пшеничними сходами.

Отже, в складі корінної української лексики найчисельнішими є власне українські слова. А серед тих приблизно десяти відсотків запозичень у сучасній українській лексиці немало іншомовних слів, які вже органічно влилися в нашу мову, пристосувавшись до законів фонетики, граматики, словотворчих моделей та семантичної системи.

Серед найдавніших запозичень є старослов'янізми. Використання старослов'янської мови, що сформувалася в IX столітті на ґрунті македонського діалекту староболгарської мови, в Київській Русі пов'язане із запровадженням християнства. Після 988 року наші предки разом з християнством дістали з Візантії й церковні книги, писані кирилицею і перекладені на старослов'янську мову. Цією мовою, яка з літературного погляду була досить упорядкованою, а щодо фонетико-граматичної будови та лексики дуже близькою до давньоруської, не тільки перекладалися книги з грецьких оригіналів, але й складалися самобутні твори. У церковно-релігійній літературі старослов'янська мова вживалася протягом багатьох століть. Усе це не могло не позначитися на живій народній мові, зокрема на її лексичному складі.

Та порівняно з російською мовою, в українській літературній мові значно менше старослов'янізмів. Це пояснюється дещо відмінними шляхами виникнення й розвитку української літературної мови, у якій старокнижні традиції успадковані в меншій мірі, ніж у російській. Ще один аргумент на користь того, що наша мова у ті часи була настільки розвиненою і сформованою, що не потребувала досконаліших запозичень. Більше того, відштовхувала інородний матеріал.

Серед старослов'янізмів у сучасній нашій мові зустрічаються такі: глас, нужда, град, вражий, глава, древо, злато,

боязнь, приязнь, мислитель, братство, багатство, гординя, святиня, битва, молитва, глашатай, воздвигнути, премудрий, предтеча, соратник, благати, воскресити, кадити, образ, пророк, святий, спокуси, страсть, суєта, творець, церква, хрестити, чудеса, благословити, благородний, богоборець, богослов, добродушний, злочин та ін.

Слова старогрецького походження прийшли в нашу мову ще в дохристиянські часи. Серед них – корабель, парус, палата, левада, лимон, вапно, корал, канат, миска, баня, кедр, вишня, кипарис, огірок, лавр, мак, м'ята, мигдаль, буйвол, кит, крокодил.

Після прийняття християнства і встановлення тісних контактів з Візантією з грецької мови прийшли такі запозичення: ангел, акафіст, апостол, біблія, віттар, ідол, ікона, кіот, євангеліє, кадило, ладан, монах, монастир, паламар, псалом, псалтир.

Засвоєно також після прийняття християнства значну кількість власних імен людей. Наприклад: Андрій, Анастасія, Архип, Василь, Євген, Кузьма, Микола, Григорій, Олена, Петро, Микита, Олександр, Остап, Степан, Софія, Федір, Харитина, Явдоха та інші.

У XVI–XVII століттях у зв'язку із запровадженням у наших школах грецької мови як одного з основних предметів навчання в українську мову увійшли такі терміни: грамати́ка, лексикон, логі́ка, істо́рія, матема́тика, синтаксис, філософі́я, бібліоте́ка, драма, планета, мелоді́я, ода, театр, хор.

Основна маса слів латинського походження поповнила українську лексику починаючи з XV–XVI століть, коли латинь запроваджено в школах України. Серед латинізмів у сучасній мові ми вживаємо такі терміни: ама́тор, арешт, аркуш, бульба, гумор, герб, календар, капелюх, конститу́ція, оксамит, оренда, фальш, гонор, грати, імпері́я, агіта́ція,

делегат, диктатура, республіка, статут, адвокат, атестат, аудиторія, декан, ректор, екзамен, лектор, студент, факультет, директор, дисципліна, документ, колегія, цирк, овація, грація, дикція та чимало інших. Латинськими є власні імена: Валентина, Валерій, Віктор, Вікторія, Віталій, Клавдія, Марина, Марко, Павло, Флор, Юлія.

Лексичні запозичення з тюркських мов проникли до нас вже в найдавніші часи, але найбільше їх припадає на XII–XVII століття, коли посилювались контакти торгово-економічного та військового характеру з тюркськими народами. Тюркські слова входили у нашу мову переважно усним шляхом і тому вони настільки освоєні народною мовою, що здебільшого не сприймаються тепер як чужомовний елемент. Наприклад: *аркан, аршин, базар, батрак, батіг, гарбуз, кавун, карат, кулак, табір, товар, чайка, шатро, диван, казан, капкан, кочерга, таз, торба, чавун, чарка, кайдани, осавул, отаман, бурлака, гайдамака, чабан, чумак, лобода, тютюн, баран, бугай, кабан, отара, судак, табун, ковбаса, балик, лапша, могорич, халва, шашлик, халат, шаль, шапка, буран, туман...*

Ми навели лише деякі запозичення з кількох мов, але є чимало слів, які прийшли в українську лексику від інших народів.

Крізь терни заборон

Говорячи про іншомовні запозичення в українській лексиці, слід зазначити, що їх порівняно небагато. Та й слова ці, які увійшли з інших мов і посіялися та проросли на нашому ґрунті, настільки органічно вписалися у словниковий склад, що їх важко відрізнити від власне українських. *Хто скаже, наприклад, що вишня, лиман, левада, вапно, миска, огірок, мак – це не наші рідні слова, а мають вони старогрецьке походження? Не всім відомо, що з латині прийшли до*

нас аркуш, бульба, гумор, капелюх, кубок, матеріал, мізерний, оксамит, оренда, термін. Тюркського походження – базар, байрак, батіг, гарбуз, кавун, кулак, табір, чайка, шатро.

Взаємовпливи і взаємозбагачення мов – це процес закономірний і об'єктивний, який має багатовікову історію. І коли він проходить природнім шляхом, тоді його можна вважати явищем позитивним.

Але в історії нашої мови протягом багатьох віків були періоди, коли вона мусила жити в умовах чужомовного панування. Тривалий час Україна була поневолена сусідніми імперіями, розділена на частини Польщею, Московією, а згодом Австро-Угорщиною і Росією, а останні розпалися лише на початку і в кінці минулого століття. Українська мова була піддана цілковитій забороні, її намагалися витіснити навіть з повсякденного вжитку.

Але першою перепоною на шляху вільного плину живої народної мови було запровадження християнства. Відомо, що наші предки з давніх-давен створили свій пантеон богів, своє поетичне уявлення про світ. Прихід нової релігії знаменував початок війни з язичництвом.

У Києві і скрізь по Русі хрещення супроводжувалося не лише знищенням язичницьких богів, культових споруд, але й примусовим насадженням візантійських впливів. Візантія прагнула підкорити стародавню Русь духовно. В. Радзикович в "Історії української культури" дає таку характеристику тій епосі: *"Пам'ятки візантійської культури йшли в Україну двома дорогами. Перша дорога вела з Царгорода Дніпром до Києва, друга – через південнослов'янські країни – Сербію та Болгарію. Першою безпосередньо прийшли книги в грецькій мові, другою, посередньою – в церковнослов'янській".*

Церковнослов'янська мова сьогодні є мертвою мовою, як давня грецька чи латинська. Вживають її в церковному богослужінні деякі слов'янські народи – звідси і її назва.

Колись говорили тією мовою предки нинішніх болгар, тому зветься вона також староболгарською. В. Радзикович підкреслює: *"Для української літератури прийняття церковно-слов'янської мови як літературної мало спочатку ту вигоду, що полегшувало літературну працю: бо досить було переписати готові вже на слов'янському ґрунті книжки, щоб поширити їх серед свого громадянства. Але з часом виявило це також і свої від'ємні сторони. Довгі часи ніхто не бачив потреби вводити в літературне життя живу народну мову..."*.

Але настав час, коли живе слово народу перемогло. Українська мова стала писемною, літературною. Однак її історичний шлях в умовах імперського панування Росії пролягав через терни принижень і заборон. Після "возз'єднання" Київська митрополія у 1686 році підпала під зверхність московського патріарха. Це спричинило значний відтік релігійних і культурних діячів з України на північ. Свою працю на користь чужої культури в Москві проводили Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович.

Українці були активними творцями культури Московської держави ще з княжих часів. На думку історика М. Брайчевського, гордість російського малярства XIV–XV століть Андрій Рубльов народився на Волині, а вчився у Києві. Письменник Федір Достоєвський походить із сім'ї поліського священника. Українцями були такі видатні діячі російської культури, як В. Короленко, О. Толстой, М. Гнедич, В. Гаршин, А. Чехов і М. Гоголь. З українського роду Лермонтів з містечка Переволочна на Полтавщині походить і великий російський поет. А згадаймо ще художників Д. Левицького, В. Боровиковського, І. Рєпіна, М. Врубеля, М. Ге, В. Маковського, К. Малевича, композитора П. Чайковського, актора М. Щепкіна, співаків Л. Собінова, І. Козловського та багатьох інших.

Українці були фундаторами та викладачами першого російського вищого учбового закладу – Слов’яно-греко-латинської академії, яку створили на зразок Києво-Могилянської академії. Вся російська орфографія постала на "Граматиці" українця Мелетія Смотрицького, виданій 1619 року. З кінця XVII до початку XIX століття у Росії вивчали історію за підручником киянина І. Гізеля. Біля джерел великої російської літератури стояв той же Ф. Прокопович, а музики – М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель.

Отже, імперія використовувала кращі таланти для творення своєї культури, а з іншого боку – душила і пригнічувала те, що проростало на національному ґрунті в самій Україні. І найперше вона вела шалений наступ на мову.

Наведемо тут сумну хронологію імперських заборон:

- 1686 р.** *Незаконне й насильницьке приєднання Київської митрополії до Московського патріархату і встановлення Московським патріархом контролю в Україні над церквою, освітою і культурою.*
- 1689 р.** *Заборона Києво-Печерській лаврі друкувати будь-які книжки без дозволу Московського патріарха.*
- 1693 р.** *Закон царя Олексія Михайловича, що заборонив привезення до Москви українських книжок.*
- 1720 р.** *Указ Петра I про заборону друкування книжок українською мовою.*
- 1755, 1766, 1769, 1775,** *Заборони Петербурзького синоду друкувати українські книжки.*
- 1786 рр.**
- 1764 р.** *Інструкція Катерини II князю О. В’яземському про посилення русифікації України, Смоленщини, Прибалтики та Фінляндії.*
- 1769 р.** *Указ синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів із церковних книг.*

- 1784 р. Русифікація початкової освіти в Україні.
- 1786 р. Заборона церковних відправ українською мовою, запровадження російської вимови церковнослов'янських текстів. Наказ про обов'язковість російської мови в Київській академії.
- 1817 р. Закриття Києво-Могилянської академії.
- 1862 р. Закриття українських недільних і безплатних шкіл для дорослих.
- 1863 р. Циркуляр міністра внутрішніх справ Росії П. Валуєва про заборону друкування книг українською мовою в Російській імперії.
- 1869, 1886 рр. Укази царської адміністрації про доплати чиновникам російського походження в Україні за успіхи в русифікації.
- 1876 р. Таємний Емський указ Олександра II про заборону ввезення з-за кордону до імперії будь-яких українських книг і брошур, заборону українського театру й друкування українською мовою оригінальних творів художньої літератури, пісенних українських текстів під нотами.
- 1881 р. Заборона виголошення церковних проповідей українською мовою.
- 1888 р. Указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення дітей українськими іменами.
- 1895 р. Заборона українських книжок для дітей.
- 1907 р. Закриття царським урядом української періодичної преси, конфіскація виданої в роки революції 1905-1907 років української літератури, репресії проти діячів української культури.
- 1908 р. Указ сенату Російської імперії про "шкідливість" культурної та освітньої діяльності в Україні.
- 1910 р. Циркуляр П. Столипіна про заборону створення неросійських асоціацій, у тому числі українських та єврейських, незалежно від їхньої мети.

- 1914 р. *Заборона царським режимом святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка.*
- 1927 р. *На Пленумі Комуністичної партії більшовиків України Каганович звинуватив наркома освіти УРСР Шумського в націоналістичному ухилі при проведенні українізації.*
- 1928 р. *На III з'їзді КП(б)У Каганович та його поплічники кваліфікували культурно-освітню політику Шумського як "фашизм в УРСР".*
- 1933 р. *Ліквідація в Україні неіснуючого так званого "нового націоналістичного ухилу".*
- 1938 р. *Розпуск КПЗУ, необґрунтовано звинуваченої в націоналізмі.*
- 1964 р. *Підпал і пожежа у відділі бібліотеки Академії наук України, в якому зберігалися тисячі безцінних книжок і документів з української історії та культури.*
- 1978 р. *ЦК КПРС ухвалив постанову до посилення вивчення та викладання російської мови.*
- 1983 р. *ЦК КПРС надав учителям російської мови статус найбільшого сприяння в неросійських школах, підвищивши при цьому їм платню.*

Імперську ідеологію царату охоче успадкували і більшовицькі правителі. Ще на початку ХХ століття російський філософ М. Бердяєв переконливо довів, що більшовизм – це третя стадія російського імперіалізму. Історик Л. Залізник підкреслив: "Міф про злиття націй в СРСР і народження принципово нової етнічної спільноти "радянського народу" прикривав брутальну загальносоюзну русифікацію, що відбувалася за могутньої адміністративної, ідеологічної, фінансової підтримки імперського центру. Так, до 1989 р. у середніх школах України вчитель російської мови та літератури отримував платню на 15 відсотків вищу від такого ж самого фахівця з української філології".

Наслідки всього цього сьогодні очевидні. Схід і південь України розмовляють російською. Лукаві і лицемірні політики істерично волають про загрозу українізації, про необхідність введення "другої державної мови". "Двужазичіє" панує у кулуарах Верховної Ради, переважає у телепрограмах. Панівне становище посіли в Україні російськомовні преса і книги. Гляньте в газетних кіосках і на книжкових розкладках лише на назви видань. Це що, імперська інерція, випадковість чи добре продумана і високооплачувана політика?

Чорним воронням налітає шовіністичне мракобісся, хижо поблискує іржавою позолотою імперський ідол. Каркає, що мова наша ніби не «богослужевна» і Церква не «канонічна», і «двужазичіє» склалося історично, ніби не вогнем і залізом протягом століть царі і секретарі впроваджували на етнічних землях України «великий и могутий».

І сьогодні кремлівський кат кривавим розбоем прагне утвердити «руській мір» в українському Криму і на Донбасі. Ще й далі маразматичний шовінізм заперечує самотність великого народу, саме існування України в світі.

Отже, боротьба за права української мови не тільки триває, а й загострюється. Забувати про це не маємо права. Бо мова наша – це священний скарб, даний нам від Бога навіки.

ЗМІСТ

<i>Від автора</i>	3
Джерельні глибини.....	5
У тумані тисячоліть.....	10
Ким і яким був Кий?.....	15
Прадавні промовляють письмена.....	19
Джерела виростають у ріку.....	23
Вічність від «Енеїди».....	28
Невичерпна, як Дніпро.....	32
Індоевропейська сім'я.....	37
На Горі і на Подолі.....	41
Зерна з іншого поля.....	45
Крізь терни заборон.....	48

Публіцистичне видання

БАСАРАБА Василь Наумович

Священний скарб

Слово про рідну мову

Технічний редактор
Віталій Власюк

Підписано до друку 26.03.2018 р. Формат 60x84 1/16.

Папір офсетний. Гарнітура "PT Serif". Друк офсет.

Ум. друк. арк. 3,26. Наклад 100 пр. Зам. 20.

Видавництво "Волинські обереги".

33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97;

e-mail: oberegi97@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи

ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва "Волинські обереги".